

УДК УДК 82.091

*Андрій Цяпа, доцент,
Тернопільський національний економічний університет*

У ГОГОЛЯ ЗА ПАЗУХОЮ

У статті проведено компаративістичний пошук об'єкта інтертекстуального посилання у новелі Зигфріда Ленца «Як у Гоголя».

Ключові слова: компаративістика, інтертекстуальність, міжкультурна література.

В статье проведен компаративистский поиск объекта интертекстуальной отсылки в новелле Зигфрида Ленца «Как у Гоголя».

Ключевые слова: компаративистика, интертекстуальность, интеркультурная литература.

In the article we do a comparatistic research of the intertextual reference in the “Wie bei Gogol” by Siegfried Lenz.

Key words: comparatistic, intertextuality, intercultural literature.

Таємницю приховує назва новели Зигфріда Ленца «Як у Гоголя» (1973 р.). Що як у Гоголя? Чому як у Гоголя? «Хто має почуватись, «як у Гоголя»: аукторіальний таратор як водій і вчитель, пан Уцкок, читач чи сам автор як аукторіальний таратор?» [4, 267]. Такими питаннями переймаються дослідники, шукаючи мішені для очевидного інтертекстуального посилання на творчість Гоголя. Втім, німецьких літературознавців у новелі Ленца насамперед цікавить конструювання образу Іншого, сприйняття ідентичності іноземця очима німця. Площина інтертекстуальності залишається лише тлом і для турецького дослідника Улькера Гьокберка, представника культурного простору, з якого походить і пан Уцкок, персонаж-жертва. Та поки співіснування різних націй переростає в академічній Німеччині у взамовизнання і співпрацю, зокрема, над літературними проектами (знаковим прикладом яких є збірник праць, присвячений Сарі Саїн³⁴ і об'єднаний міжкультурною тематикою), твір Ленца нагадує про їхні перші зіткнення, а його таємничий заголовок продовжує інтригувати.

Тож завдання — знайти у доробку Гоголя твір-адресат посилання і визначити тип *запозичення* — все ще актуальне, хоч і не нове. У межах порівняльного літературознавства воно має ще й методологічну актуальність, яку усвідомлюємо, споглядаючи випадки необгрунтованих інтерпретацій творчості Гоголя у західних дослідників та пригадуючи компаративістичну вимогу культурної ідентичності автора і бодай однієї з досліджуваних постатей. У діалозі щодо пари Ленц-Гоголь доречний голос спадкоємця культури останнього.

Що глибше у сюжет і далі від назви, то більше вона, попри свою неординарність, забувається. Гімназійний учитель (розповідач від першої особи), минаючи на автомобілі людне перехрестя Гамбурга, збиває пішохода, який несподівано вибігає під колеса. Вчитель вирішує відвезти постраждалого у лікарню. Вигляд чоловіка, його ламана німецька та незнайомі слова, вжиті ним, приводять вчителя до висновку, що він — турок і, можливо, нелегал (нім. «Gastarbeiter»). Постражданий наполягає, аби його відвезли на Лігніцерштрассе, а не до лікаря. Поки вчитель, виїшовши з машини, дізнається у таксистів про дорогу, іноземець зникає. Вчитель все ж вирушає за вказаною адресою і опиняється біля трейлера, в якому віднаходить свого турка, пана Уцкока. Проте чоловік із пернем, схожий на посередника, який зустрічає його, стверджує, що пан Уцкок постраждав кілька днів тому від нещасного випадку на будівництві, оглядає машину вчителя і, не слухаючи заперечень, дає йому гроші на ремонт. Грошей виявляється забагато, вчитель знову відвідує трейлер, щоб повернути їх, проте там пана Уцкока не застає. Посередник до того ж впевнено

34 Професорка-германістка Стамбульського університету, член турецько-німецької комісії з культури.

стверджує, що ніякого пана Уцкока не пригадує. Вчитель, без зайвих розмов, залишає решту грошей на столі і виходить із легким сумнівом у тому, чи взагалі потрапив у той трейлер, адже поруч кілька таких же.

Окрім того, у день аварії таксиста повідомили вчителя про дві Лігніцерштрассе, а пояснили дорогу до тієї з них, що була ближче. Тож є ймовірність, що він помилився не тільки трейлером, але й вулицею, що, звісно, ставить ще одну печать таємничості на відсутність постраждалого, змушує сумніватись у достовірності розповіді вчителя, створює ефект нечіткості зображення.

Це, звичайно, стислий переказ новели. Проте навіть прочитавши цілу, достеменно невідомо, чим новела заслуговує своєї назви. Утім, Зеєвальду, колезі вчителя, який драгує його своєю переконаністю у повторюваності без винятку всіх подій, справа видається цілком знайомою. Почувши заключну частину розповіді, Зеєвальд задоволено посміхається: «Як у Гоголя. ... Хіба ти не помітив, мій любий: точнісінько як у Гоголя» [7, 105]. Вчитель не запитує про пояснення схожості, боячись почути свою історію в оригіналі, і не розповідає Зеєвальду про те, що їздив до трейлера вдруге і повернув гроші. Якби розповів, то ми, ймовірно, дізналися б, що цей вчинок тільки підтверджує відповідність. Упевненість Зеєвальда в такій алузії змушує підозрювати його в причетності до літературної компаративістики.

Доречно тут попередньо окреслити тип запозичення, підмурувати і нашу «впевненість в алузії». Обирати, власне, доводиться з-поміж алузії, образної аналогії та ремінісценції, проте обрати непросто: свої підстави є для кожного з різновидів. На користь алузії свідчить те, що фраза «як у Гоголя» — дійсно «короткий, ніби випадковий, але насправді потрібний натяк на певну обставину, ситуацію, подробицю, людину, образ» [3, 21]. Проте — «відображення чогось» у Гоголя проводиться із «авторським посиленням» [там само], хоча умовою алузії є його відсутність. У контексті образної аналогії помітна провокація «метафоричного зіставлення з відомим літ., фолькл., мист. тв., історичною подією чи особою для глибшого розуміння автор. задуму, ідеї, образу-персонажа» [3, 378]. Наявність саме підкресленої (не притасної) образної аналогії підтверджується і заголовком, проте тут, не так, як «у більшості випадків», не «використано традиційний образ» [там само]. Для повної відповідності твір Ленца мав би називатися «Німецький Чічков» або «Пригода Ковальова у Гамбурзі». Отож, можна було б уже зупинитися на тому, що йдеться водночас про підкреслений натяк на Гоголя та притасну образну аналогію³⁵ (яка відрізняється від алузії на образ хіба що масштабом) між якимось його персонажем і вчителем географії, якби не подібність суті ремінісценції: «притасне (не задокументоване) посилення чи літ. цитата з неназваного джерела, своєрідна паралель до першотексту: вільне відтворення, варіація образу» [3, 475]. Окрім того, хоча «у більшості випадків Р. не усвідомлюється письменником, але можливі й усвідомлені ... міжлітературні ремінісценції» [там само]. Помітна нечіткість термінологічних меж між різновидами запозичення, звичайно, усуває потребу категоричності й спонукає до пошуку золотої середини, однак на користь ремінісценції (з якою часто плутають алузію [3, 21]) аргументує неназваність джерела, а також паралельність до першотексту і варіаційність образу у Ленца, очевидні з наступного викладу.

Найбільш переконливо твір Ленца асоціюється з «Мертвими душами» Гоголя. Несучий елемент асоціації — мотив людей, яких немає, експлуатація яких, однак, приносить прибуток. Грунтовно розглядає такий інтертекстуальний зв'язок німецький дослідник італійського походження К. Кієліно у своїй праці «На березі чужої землі. Література і робітнича еміграція 1870-1991 рр.». Насамперед його цікавили турки, які, на думку М. Дурцака, «у творі такі ж непривілейовані, як і в їхній соціальній ситуації» [5, 293-294]. І такий інтерес закономірний, адже Ленц справді зосередився на темі перебування іноземців у своїй країні, нелегального не лише в економічному, а й культурному плані. Власне, зустріч німецького вчителя і турецького нелегала, німця і турка, так очевидно відбувається на рівні зовнішнього сприйняття, а не внутрішнього засвоєння, що її можна сміливо витлумачити як зустріч турка з німецьким автомобілем. Вийшовши з автомобіля після зіткнення, вчитель оглядає обох «постраждалих»: «Із нього мій погляд перейшов на машину, на правому крилі — яйцеподібна вм'ятина, досить правильної форми, немов від удару дерев'яним дрючком; на її краях, там, де здерся лак, залишилися шматки тканини; капот увігнутий і вискочив із замка, один двірник зламаний. ... Садно на чолі та на тильному боці долоні — і більше нічого» [7, 99]. Зустріч на *культурному рівні* видається неможливою, на протипагу нещасному випадку, який не підкоряється суспільним нормам. Проте висновки К. Кієліно — природно — не виходять за

35 «Приклад потасної О. а. знаходимо в повісті О. Пушкіна «Пікова дама»: Германн-Наполеон. Ще глибше прихована О. а. між життям Чіčkова й апостола Павла проймає «Мертві душі» М. Гоголя» [3, 379].

межі висвітлення суспільної реальності як підгрунтя. Твір Ленца зачіпає його як людину, мабуть, більше, ніж як літературознавця, тож він ставить собі нечітке запитання («...потрібно з'ясувати, чи присутності турків у Гамбурзі вистачає, аби почуватись «як у Гоголя»?» [4, 267]) і дає негативну відповідь («ці паралелі не приводять до очевидного сплавлення дій чи поглядів, тому читач Ленца не зможе, на основі певної моделі Гоголя, пояснити поведінку пана Уцкока, посередника та інших шістьох турків» [4, 268-269]). Все ж здається: якщо у цьому формулюванні переставити акценти, то увиразниться той ефект, якого автор, на нашу думку, очікує від аналогії з Гоголем.

Висновок К. Кієліно не подобається і згаданому вже турецькому науковцю У. Гьокберку, відтак він — назустріч нашим сподіванням — пропонує замість тематичної, соціоекономічної моделі інтерпретації запозичення іншу, філософську. При цьому адресатом посилання дослідник вважає «Ніс» Гоголя («Учитель географії, як і Ковальов, прагне з допомогою певного шаблону позбутись незбагненого у своєму досвіді Іншого [6, 169]), а за основу порівняння — опираючись на думку Г.С. Морсона («Пригоди носа — це не вибрик природи, не надприродне явище і не ілюзія: вони не підлягають жодній експлікації. Вони вимагають пояснення, проте виходять за межі мови будь-якої системи, навіть альтернативної логіки» [8, 233]) — бере парадигму Іншого, незрозумілого, непояснюваного. І якщо в «Носі» незбагненне втілюється власне в антропоморфному Носі, то у новелі «Як у Гоголя» його носія дослідник вбачає у панові Уцкоку... А далі — доречно! — зазначає, що запропоновані інтертекстуальні зв'язки не варто розуміти як «прямі паралелі» [6, 170]. Звісно, прямі паралелі у літературознавстві зустріти годі, проте за такого блідого обґрунтування гіпотезі У. Гьокберка не минути бритви Оккама як зайвій сутності. А читаючи категоричний (сказати б «dead sure») діагноз Г.С. Морсона, з усмішкою пригадуємо приказку «что русскому здорово, то немцу смерть» та анекдотичну фразу «Нос Гоголя наповнен глибоким содержанием», а серйозно вважаємо, що його, так би мовити, «метод діагностування» вкрай анахронічний і неплотворний. Хіба можна недалекоглядність власну видавати за недалекоглядність Гоголя?

Далі можна було б навести довгу низку цитат на підтвердження беззмістовності того, що «пригоди носа ... виходять за межі мови будь-якої системи»³⁶, проте, розуміючи суть непорозуміння, здається, можна обмежитись влучним зауваженням А. Красільщикова («Да и язык Гоголя настолько народен по своему духу, что писатель этот практически непереволим. Не звучит он на немецком, английском или французском языках. Нет в европейской речи, за исключением, пожалуй, чуда фантазий Гофмана, даже намек на музыку и ритмы прозы Гоголя» [2]), який наводить такі досить вірогідні експлікації: ніс Ковальова — це насамперед «видатний» ніс самого Гоголя, його повість загалом — «одна из историй его собственного дискомфорта в том уютном мире, в котором писателю пришлось жить» [там само], а зокрема — художньо втілене (і художньо затаєне) відчуття власної фізіологічної, національної³⁷, сексуальної неповноцінності. І справді, ледве чи психоаналітичні пошуки поступаються тут чимось пошукам нульового сигніфіканта, розпочатим Г.С. Морсоном.

До речі, посилання на творчість Гоголя у творі Ленца може бути також нульовим посиланням, унаочненням життєвої позиції Зеєвальда, який, нагадаємо, переконаний у циклічності історії та у неоригінальності сучасних подій. У фразі «як у Гоголя» замість Гоголя могло б фігурувати прізвище іншого письменника, і неважливо якого, оскільки Зеєвальд не наводить жодних підстав для сформульованої аналогії. Ця третя — найбідніша — перспектива інтертекстуальності певною мірою, а саме за своєю інтенцією, справедлива з огляду на наступне.

36 І почати хоча б із примітки О. Пушкіна «Н. В. Гоголь долго не соглашался на напечатание этой шутки, но мы нашли в ней так много неожиданного, фантастического, веселого, оригинального, что уговорили его позволить нам поделиться с публикою удовольствием, которое доставила нам его рукопись. Изд.» [1] або зі слів відомого критика 40-50-х рр. XIX ст. А. Григор'єва, який назвав «Ніс» «глибоким фантастическим» произведением, в котором "целая жизнь пустая, бесцельно формальная, (...) неугомонно движущаяся - встает перед вами с этим загулявшимся носом, - и, если вы ее знаете, эту жизнь, - а не зная вы ее не можете после всех тех подробностей, которые развертывает перед вами великий художник", то "миражная жизнь" вызывает в вас не только смех, но и леденящий душу ужас» [1].

37 «Гоголь, подозрительный малоросс, мучился своей национальной неполноценностью. Пушкин гордился своим «черным» предком. Гоголь страстно хотел быть чистым по крови, а тут еще чужой нос, выдающий «пасквильную», неведомую тайну происхождения. Тайна эта так мучила Гоголя, что нос его невольно приобрел свой собственный, отдельный от великого писателя, человекообразный образ. И образ этот, хоть и жил отдельно, но был мучительно и неразрывно связан с личностью самого Николая Васильевича» [2].

Пройшовши під бритвою Оккама, концепція незрозумілості, вжита до новели Ленца в контексті «Носа» Гоголя, все ж зберігає свою суть, виявляється не зовсім зайвою сутністю. Найдивнішим у Ленца видається поведінка вчителя по тому, як він дізнається, що його пригоду ще до нього описав відомий письменник. Чому вчитель не цікавиться «оригіналом»? Чому не прагне запитати про те, у чому саме полягає схожість? Чому не прагне зрозуміти значення голого факту? На протипагу позиції Зеєвальда вчитель формулює власну: «Це був мій нещасний випадок, моє переживання, тож я, напевно, мав право оцінити його на свій лад, особливо зустріч у трейлері, яку я хочу подати із властивою їй невизначеністю» [7, 105]. Проте, замість того, щоб збагатити свого носія новим досвідом, така позиція швидше обділяє, обмежує його; всупереч наміру «оцінити ... на свій лад» учитель взагалі відмовляється від будь-якої інтерпретації, обирає, замість окреслення Іншого, бліду, непереконливу «невизначеність», яка до відсутньої характеристики нещасного випадку не додає нічого. Втім, персонаж тут навряд чи діє без згоди автора: бачиться, що автор в такій індивідуальній позиції втілює позицію національну.

Парадигма незрозумілості володіє модальним відтінком, проте не можливістю, а бажанням: учитель *не хоче* до кінця розуміти свою пригоду, хоча міг би самостійно або з допомогою колеги. У такій модальності, у такому ставленні до свідомої дії вчувається апеляція до німецького читача: неуже Іншому, щоб бути усвідомленим, потрібно стрибати під колеса і таким чином провокувати увагу (хоч і всупереч волі носіїв Іншості: нещасний випадок, схоже, змушує пана Уцкока бути причетним до німецької реальності більше, ніж йому б хотілося)? Відтак стає зрозумілою і «невизначеність» значення аварії як випадку вельми значущого, і невизначеність аналогії: не даючи готової відповідь, автор очікує від читача самостійного інтересу, самостійних пошуків свого носа, а разом із ним того, що під ним. Алюзія на Гоголя насамперед створює для німецького читача дистанцію у погляді на власну реальність, на її досі не усвідомлені, проте органічні культурні й міжкультурні елементи. Адже велике бачимо тільки здалека, і, зрештою, про *мертві душі* Гоголь знав усю правду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виролайнен М.Н., О.Г. Дилакторская. Русская фантастическая проза эпохи романтизма // <http://www.rusf.ru/rsf-XIX/gogol.htm>
2. Красицьков А. Нос Гоголя. Анализ «анатомический» // <http://www.judea.ru/article.php3?id=561>
3. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. — Чернівці, 2001. — 636 с.
4. Chiellino C. Am Ufer der Fremde. Literatur und Arbeitsemigration 1870-1991. — Stuttgart; Weimar, 1995. — 492 с.
5. Durzak M. Schnittpunkte interkultureller Erfahrung. Am Beispiel deutsch-türkischer Begegnung in Sten Nadolnys Roman „Selim oder die Gabe der Rede“ // Praxis interkultureller Germanistik. Forschung - Bildung - Politik. — München, 1993. — С. 291-304.
6. Gökberk Ü. „Im Lichte des menschlichen Antlitzes“: Fremdheitskonstruktionen bei Siegfried Lenz und Emmanuel Levinas // Interkulturelle Begegnungen: Festschrift für Sara Sayin. — Würzburg, 2004. — С. 163-181.
7. Lenz S. Wie bei Gogol // Lenz S. Einstein überquert die Elbe bei Hamburg. — Hamburg, 1975. — 186 с.
8. Morson G.S. Parables of explanation. Nonsense and Prosaics // Essays on Gogol. Logos and the Russian Word. — Evanston, 1992. — 200-239 с.